

DOI: 10.52363/2414-5866-2022-2-38

УДК 351.86:338.1

Манелюк О.І. - аспірант навчально-науково-виробничого центру Національного університету цивільного захисту України.

ORCID: 0009-0004-2653-7444

Maneliuk O.I. - graduate student of theum Training, Research, and Production Center of the National University of Civil Defense of Ukraine.

СУТНІСНІ ОЗНАКИ ТА УНІВЕРСАЛЬНІ ФАКТОРИ РИЗИКІВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

ESSENTIAL FEATURES AND UNIVERSAL RISK FACTORS OF THE SHADOW ECONOMY

У статті розглядаються ризики, що спонукають появі тіньової економіки держави. Визначено поняття «тіньова економіка» і «тіньові економічні відносини» виражено що необхідний «мультидисциплінарний» підхід, який може враховувати руйнівний вплив тіньового сектора на якість ділових відносин зокрема, у сфері легальної економіки. Саме цей руйнівний вплив зрештою розхитує або не дозволяє встановити міцні ділові зв'язки між економічними агентами, що призводить до дестабілізації національної економічної системи. Проаналізовано, що регулювання економічних відносин між суб'єктами господарювання та державою має здійснюватися з урахуванням вимог об'єктивних економічних законів розвитку та функціонування ринкового господарства. Дійшли висновків, що внаслідок випередження розвитку економічними відносинами їх законодавчого закріплення, в економіці мають місце правові норми, які не повною мірою відповідають об'єктивним реаліям та інтересам підприємців та спонукають ці підприємства приховувати свої фінансові потоки.

Ключові слова: *тіньова економіка, ризики, підприємства, економічні ризики, економічна безпека, економічні відносини.*

The article considers the risks that lead to the appearance of the state's shadow economy. The concepts of "shadow economy" and "shadow economic relations" are defined, and it is expressed that a "multidisciplinary" approach is necessary, which can

take into account the destructive influence of the shadow sector on the quality of business relations, in particular, in the sphere of the legal economy. It is this destructive influence that ultimately shakes or prevents the establishment of strong business ties between economic agents, which leads to the destabilization of the national economic system. It was analyzed that the regulation of economic relations between economic entities and the state should be carried out considering the requirements of objective economic laws of development and functioning of the market economy. It was concluded that due to economic relations outpacing the development of their legislative consolidation, legal norms exist in the economy that do not fully correspond to the objective realities and interests of entrepreneurs and encourage these enterprises to hide their financial flows.

Keywords: *shadow economy, risks, enterprises, economic risks, economic security, economic relations.*

Постановка проблеми. Факт присутності в суспільстві неконтрольованого виробництва, обміну та споживання, а також економічні відносини, що приховуються від держави та суспільства, які мають місце серед соціальних груп, підприємств, організацій та громадян, прийнято позначати як наявність у системі національного виробництва тіньової економіки, підштовхує на вивчення питання щодо зменшення такого явища, як тіньова економіка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз факторів та ризику появи та розповсюдження тіньової економіки, правового регулювання по зменшенню її проявів. Також аналіз правового регулювання протидії тіньовій економіці що характеризується вираженою спрямованістю на досягнення різних за характером цілей і завдань, що стоять перед державою в певний момент часу. Більшість досліджень у цій галузі базуються на роботах відомих учених[2; 3].

Метою статті є: проведення аналізу сутнісних ознак та універсальних факторів ризиків прояву тіньової корупції.

Виклад основного матеріалу. Ще одна концепція тіньової економіки називається технократичною і розуміє під тіньовою економікою таку діяльність суб'єктів господарювання, яка ведеться поза сферою офіційного бухгалтерського обліку.

Таке розуміння тіньової економіки має ту перевагу, що з оцінки її рівня можна використовувати методологію міжнародної статистики, вироблену ООН у 1993 р.

І тут у сферу тіньової економіки може бути включені такі види діяльності:

а) прихована - законодавчо дозволена, але офіційно не враховується (повністю чи частково) діяльність у рамках формалізованих структур та процедур;

б) неформальна – законодавчо дозволена, але не враховується діяльність неформальних структур або діяльність поза формалізованими процедурами та відносинами;

в) нелегальна - законодавчо заборонена або не має спеціального дозволу прихована (формальна та неформальна) діяльність (кримінальна та інша протиправна) .

Оцінка рівня проникнення тіньової економіки до національної у своїй розглядається відповідно до розміру частки тіньового ВВП країни. [3]

При цьому прихильниками цієї концепції передбачається, що тіньовий ВВП - це перш за все первинні тіньові доходи.

При цьому, на думку прихильників технократичного підходу, тіньова економіка - це сукупність відносин між окремими індивідами, їх групами, інституційними одиницями або групами інституційних одиниць щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, результати яких:

- не враховуються офіційною статистикою (статистичний підхід);
- суперечать законодавству (юридичний підхід);
- приховані від оподаткування (економічний підхід).

Тобто з цього погляду тіньова економіка здатна пронизувати всі стадії суспільного відтворення.

Ще одним підходом до вивчення явища тіньової економіки є обліково-статистичний. Відповідно до цього підходу всі невраховані економічні відносини відносяться до сфери тіньової економіки.

Застосування методології системи національних рахунків (СНР) ООН має на меті максимально точний облік усіх видів економічної діяльності, що забезпечують реальний внесок у виробництво ВВП. Ця мета не може бути досягнута у випадку, коли національний продукт, що виробляється, не враховується повністю. СНР дозволяє врахувати результати продуктивної частини тіньової економіки, тобто тієї її частини, яка не пов'язана з виробництвом заборонених товарів та послуг. Оскільки споживання відбувається відкрито, можливий його облік з метою оцінки реально виробленого ВВП. [1]

Результати виробництва прямо заборонених товарів та послуг враховуються суттєво з великими відхиленнями, саме через заборонність їх споживання чи розповсюдження.

Для визначення поняття "тіньові економічні відносини" існує й так званий "формально-правовий" підхід. Відповідно до цього підходу ключовими критеріями виділення тіньових економічних відносин виступають такі: протиправний характер, порушення вимоги офіційної чи державної реєстрації речових, ухилення від державного контролю - тобто порушення правових вимог.

Пропонується соціально-криміналістичний підхід до визначення поняття «тіньовий сектор», що запроваджує два поняття: «негативна діяльність» - з одного боку, та «наявність нетрудових доходів» - з іншого, як його основні характеристики. У цьому зазначимо, що це поняття перебувають у взаємному зв'язку.

Прихильникам цієї концепції використання соціально-кримінальних оцінок на тіньові економічні відносини дозволяють:

- по-перше, виділити серед багатьох видів діяльності ті з них, які протистоять позитивному економічному розвитку, шкодять суспільству, утворюючи економіку деформуючу та суспільно небезпечну;

- по-друге, прийняти той факт, що незалежно від ступеня легальності, дозволеності та охопленості обліком, всі корисні види діяльності потребують визнання та заохочення. При цьому те, що схиляє людину до пороку, шкодить суспільству та природі, дає можливість користуватися нетрудовими доходами та жити за рахунок інших, засуджується.

Звідси видно, що прихильники соціально-криміналістичного підходу зумовлюють існування тіньової економіки насамперед «корисливими цілями, бажанням шляхом організації підпільного виробництва, незаконного перепродажу товарів та послуг, приховання доходів, використання механізмів недобросовісної конкуренції та монополізму отримати додатковий, як правило прихований від сплати податків на доход». [4]

Представники науки розглядають тіньову економіку з погляду заниження внаслідок тіньових економічних відносин сум доходів, що показуються державі та мінімізації витрат економічної діяльності, які стягуються як винагорода на права на отримання підприємницького прибутку. Однак прихильники цього підходу не враховують впливу на суспільство порушуваних представниками тіньового сектора суспільно моральних принципів і етичних норм, що склалися.

Отже, визначення понять «тіньова економіка» і «тіньові економічні відносини» виразно необхідний «мультидисциплінарний» підхід, які може враховувати руйнівний вплив тіньового сектора на якість ділових відносин зокрема, у сфері легальної економіки. Саме цей руйнівний вплив зрештою розхитує або не дозволяє встановити міцні ділові зв'язки між економічними агентами, що призводить до дестабілізації національної економічної системи.

У межах комплексного підходу виділення тіньової економіки слід використовувати поєднання різних критеріїв.

Безсумнівно, що баланс думок представників різних наук щодо визначення поняття «тіньова економіка» має бути тим ключем, який забезпечить створення необхідних соціально-економічних та правових передумов для виявлення явищ, що перешкоджають або зводять нанівець ефективний розвиток економіки.

Підсумовуючи короткому огляду, можна констатувати таке. Поняття «тіньова економіка» трактується як:

- економічна система, покликана забезпечити заниження доходів, що показуються, і мінімізувати витрати економічної діяльності, що стягуються як винагорода за право отримання підприємницького прибутку;
- процес вилучення додаткового доходу, що приховується від сплати податків, шляхом організації підпільного виробництва, незаконної торгівлі товарами та послугами, використання механізмів ринкової змови та монополізму;
- заборонений кримінальним законодавством та визнаний злочинним вид діяльності.

Зазначимо, більшість учених, які висунули концепції сутності тіньової економіки, будували свої дослідження на аналізі теоретичних поглядів своїх опонентів. Ця умова є причиною характерних ознак їх висновків. Проте в цих умовах, зіставляючи погляди різних авторів, можна дійти висновку про їх взаємне доповнення та діалектичну єдність, оскільки кожна точка зору відображає різні аспекти даної категорії. [2]

У зв'язку з цим, при дослідженні сутності тіньової економіки нами використовуватиметься саме такий, комплексний і об'єднуючий підхід.

Термін «економіка» у широкому сенсі є історично визначеною сукупністю суспільно-виробничих відносин, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ.

Це дозволяє стверджувати, що тіньова економіка також може розглядатися як система економічних відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання. У цьому вона включає у собі підсистему розподілу й перерозподілу вироблених у сфері матеріальних благ. Ця підсистема буде прийматися як продуктивна, якщо сприяє зростанню ефективності економіки. Водночас таке виробництво та розподіл має відповідати досягненню соціальної справедливості. Якщо сектор економіки одночасно не задовольняє цим вимогам, це означає наявність передумов переходу їх у «тіньовий» сектор. Цей сектор не підконтрольний органам, які забезпечують стабільність суспільно-економічної системи шляхом гарантій його дотримання всіма зацікавленими сторонами. Отже, ще одним фактором ризику розвитку тіньової економіки слід вважати

нестачу компетентної діяльності державних органів щодо виконання своїх функцій. [5]

Регулювання економічних відносин між суб'єктами господарювання та державою в ідеалі має здійснюватися з урахуванням вимог об'єктивних економічних законів розвитку та функціонування ринкового господарства. Проте внаслідок випередження розвитку економічними відносинами їх законодавчого закріплення, в економіці мають місце такі правові норми, які не повною мірою відповідають об'єктивним реаліям та інтересам підприємців.

Причинами (чинниками) виникнення такої ситуації є такі.

По-перше, механізм регулювання економічних відносин найчастіше мало чіткий, прозорий і зрозумілий.

По-друге, через розгалуженість і складність законодавчої бази, об'єктивно утруднено досягнення такої ситуації, коли між різними її елементами відсутні протиріччя.

По-третє, серед підприємців присутні суб'єкти господарювання, які практикують здійснення господарську діяльність із порушенням існуючої правової бази. Це призводить до зародження протиріч та зіткнення їх інтересів з інтересами інших учасників економічних відносин, які також можуть вирішуватися лише в обхід чинних законодавчих норм.

В результаті, працюючи в умовах віджилих, застарілих чи економічно не обґрунтованих правових норм, а також в умовах недобросовісного контролю державних органів, підприємці шукають такі економічні механізми та форми їх реалізації, які дозволяють їм уникнути несправедливого пресингу держави, яка створює перешкоди для ефективного розвитку підприємництва.[3]

Запізнення оформлення процесів і відносин, що виникають, у тому числі мають прогресивний характер у правовому полі або пряма протидія їх розвитку з політичних мотивів, породжує появу продуктивних, але не мають правового оформлення, тобто тіньових, відносин в економіці. Проте, незважаючи на їх прогресивний характер, вони мають вважатися антисупільними, оскільки протидіють правовим нормам, що існують на даний момент.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз сутності тіньових економічних відносин дозволив розглядати їх як форму прояву економічних відносин, що складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання, що часто суперечать як суспільно визнаним морально-етичним нормам, так і чинному законодавству та функціонують у тіні формальних інститутів.

Як «тіньові» ці відносини:

- породжуються незадоволеними у існуючому правовому полі потребами виробників та споживачів;

- виявляються у процесі обміну;
- забезпечують виробництво продукту задоволення цих потреб.

Основним фактором для появи тіньової економіки є невідповідність інституційних умов підприємницьким можливостям, що знову виникають, або ринковим потребам. Інституалізація потреб, задоволення яких сприяє прогресивному розвитку суспільства, може запізнюватися щодо їх виникнення, що спонукає до їхнього задоволення незаконним шляхом. Цей фактор ризику сприяє сприйняттю інституційних норм як зайвих, неадекватних. Він забезпечує упевнене сприйняття тіньової підприємницької діяльності як прогресивної, зміщуючи тіньову економіку з прогресом та прищеплюючи суспільству поблажливе ставлення до її проявів.

Крім того, тіньова економіка в силу своєї невідомості державі як структурі, яка забезпечує дотримання законодавства та загальноприйнятих норм, здатна прямо загрожувати суспільному благополуччю, задовольняючи потреби, які мають характер порочних та руйнують людську особистість. Чинником ризику появи структур, що забезпечують такі потреби, є недостатньо повне виконання державою своїх функцій захисту прогресивних норм суспільного устрою.

Причинами такої слабкості держави можуть бути такі:

- трансформаційні процеси та зміна економічної системи, коли відповідні їй інститути не сформовані;
- нездатність суспільства забезпечити рівномірне зростання культурних потреб всіх своїх членів, що, своєю чергою, породжує виникнення та розвитку структур, здатних їх забезпечити. Ці низовинні та антигромадські потреби в процесі їх задоволення порушують суспільну єдність і протиставляють сторони, що беруть участь у процесі їх споживання як один одному, так і суспільству в цілому. Джерелом такого становища також є недостатня дієвість, слабкість сформованих суспільних та законодавчих норм.

Крім причин, пов'язаних з трансформаційними процесами в економіці та суспільстві, джерелом слабкості держави у боротьбі з тіньовими процесами значною мірою є корупція, тобто готовність органів державної влади відмовитися від контролю за дотриманням законодавчих правил та норм з метою вилучення з неконтрольованих тіньових процесів нетрудових доходів.

Список використаних джерел:

1. Пірникоза П. В. Причини значних обсягів тіньової економіки в Україні та шляхи їх усунення: фіскальні аспекти [Електронний ресурс] / П. В.

Пірникоза // Ефективна економіка. – 2016. – № 4. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4918>

2. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів : Ахілл, 2008. – 660 с.

3. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.

4. The Global Competitiveness Report 2021–2022 / World Economic Forum. – 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

5. Супрунова І. В. Сутність тіньової економіки як структурної складової державної безпеки / І. В. Супрунова // Інвестиції: практика та досвід. – 2020. – № 15–16. – С. 153–157.

References:

1. Pirnykoza P. V. Prychyny znachnykh obsiahiv tinovoi ekonomiky v Ukraini ta shliakhy yikh usunennia: fiskalni aspekty [Elektronnyi resurs] / P. V. Pirnykoza // Efektyvna ekonomika. – 2016. – № 4. – Rezhym dostupu : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4918>

2. Fleichuk M. I. Lehalizatsiia ekonomiky ta protydiia koruptsii u systemi ekonomichnoi bezpeky: teoretychni osnovy ta stratehichni priorytety v umovakh hlobalizatsii / M. I. Fleichuk. – Lviv : Akhill, 2008. – 660 s.

3. Predborskyi V. A. Detinizatsiia ekonomiky u konteksti transformatsiinykh protsesiv. Pytannia teorii ta metodolohii : monohrafiia / V. A. Predborskyi. – K. : Kondor, 2005. – 614 s.

4. The Global Competitiveness Report 2021–2022 / World Economic Forum. – 2022 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dustup : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

5. Suprunova I. V. Sutnist tinovoi ekonomiky yak strukturnoi skladovoi derzhavnoi bezpeky / I. V. Suprunova // Investytsii: praktyka ta dosvid. – 2020. – № 15–16. – S. 153–157.